

СОЦІАЛЬНІ РОЛІ УЧАСНИКІВ КОМУНІКАТИВНОГО АКТУ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ МОДАЛЬНОЇ РАМКИ ДІАЛОГІЧНОГО ТЕКСТУ

Представлена стаття є своєрідним елементом серії публікацій автора, присвячених проблемам модальності як лінгвістичної універсалії, що має текстотвірне значення і виявляється на всіх рівнях мовної системи. Подано психологічні, комунікативні та соціальні основи використання модальних рамок висловлення. У зв'язку із цим коротко охарактеризовано основи проведеного дослідження, які полягають у синтезі наукових поглядів А. Вежіцької, Ш. Баллі та М. Бахтіна. Охарактеризовано парадигму наукових пошуків у галузі лінгвістики і обгрунтовано необхідність її зміни у зв'язку із розвитком технологій початку XXI ст. Стаття містить опис соціальних ролей учасників комунікативної ситуації, основи їх виділення, приклади, що розгортаються у семантичних експлікаціях.

Ключові слова: модальність, модальна рамка тексту, комунікативна ситуація, текст, текстотвірна функція, мовець.

Предложенная статья является своеобразным элементом серии публикаций автора, которые посвящены проблемам модальности как лингвистической универсалии, которая имеет текстообразующее значение и проявляется на всех уровнях языковой системы. Представлены психологические, коммуникативные и социальные основы использования модальных рамок высказывания. В связи с этим дана краткая характеристика теоретических основ исследования, которые состоят в синтезе научных взглядов А. Вежицкой, Ш. Балли, М. Бахтина. Также представлена характеристика парадигмы научных изысканий в лингвистике и обоснование необходимости её изменения в связи с развитием технологий начала XXI века. В статье содержится описание социальных ролей участников коммуникативной ситуации, основы их выделения, примеры, развернутые в семантических экспликациях.

Ключевые слова: модальность, модальная рамка текста, коммуникативная ситуация, текст, текстообразующая функция, говорящий,

The suggested article is a specific unit in author's series of studies, dealing with the problem of modality as linguistic universals, that has text-building significance and is presented at all levels of language system. The psychological, communicative and social bases of modal frames usage are given. The bases of conducted study, that are the synthesis of A. Wierzbicka's, S. Bally's and M. Bakhtin's views, are characterized briefly on this case. Paradigm of scientific searches in linguistic branch and the need of its change due to technological development of early XXI is also highlighted. The article contains the description of social roles of participants of communication situation, sources of their definition, examples, expanded in semantic explications.

Key words: modality, modal frame of text, communication situation, text, text-building function, speaker.

Вивчення кола проблем, пов'язаних з модальністю як мовною універсалією, що виявляється на всіх рівнях мовної системи, залишається одним із актуальних питань сучасної теоретичної та прикладної лінгвістики. У той же час сміливо можна стверджувати, що є маса аспектів вивчення цієї проблеми, до яких ще «не дійшли руки» лінгвістів. Причиною такої специфічної ситуації є, на нашу думку, й бурхливий розвиток інформаційних технологій, який породжує нові явища не лише у поточному мовленні, але й у структурі тексту як основної форми переказування інформації.

Поява нових інформаційних технологій дала поштовх для розвитку нових напрямів дослідження не лише у природничій, але й у гуманітарній царині людських знань, зокрема і в галузі лінгвістики. У зв'язку із цим вважаємо доречним нагадати, що ХХ століття для європейського мовознавства пройшло під знаком аналізу. Нові інформаційні технології зумовили зміну парадигми не тільки суспільного, але й наукового мислення, тому на сьогоднішній день можна говорити про необхідність переходу від аналізу до синтезу у наукових дослідженнях в галузі лінгвістики. Цікавим є й той факт, що наука про мову зароджувалася як синтетична і довгий час залишалася такою. Тут можна згадати не лише античного ученого Аристотеля [1], праці якого були не суто філософськими, а мали універсальний характер, але й систему вищої освіти в Європі епохи Середньовіччя, Відродження та бароко. Не буде винятком у загальноєвропейському контексті і Україна з її Києво-Могилянською академією. Спудеї не лише вивчали граматику, але й вчилися говорити в курсі риторики, причому риторика була обов'язковою для всіх, оскільки тогочасне суспільство усвідомлювало дуже просту закономірність, що людина з високим рівнем освіти відрізняється від малоосвіченої у першу чергу мовленням. Та й учених ХІХ ст. швидше можна назвати філологами, ніж чітко визначити – лінгвісти вони чи літературознавці, варто згадати О. О. Потебню, І. С. Срезневського, Ф. І. Буслаєва та ін.

Усе змінилося у столітті ХХ: у природничих науках матерію розщепили на молекули й атоми, у гуманітарних науках філологію – на лінгвістику і літературознавство, а лінгвісти, у свою чергу, чітко «розклали по полицях» фонологію, лексикологію, фразеологію, словотвір, морфологію, синтаксис, стилістику. Відповідно, і наукові дискусії лінгвістів відбувалися з питання, що визнати основною одиницею мови – слово чи речення. І в цій дискусії вже не бралися до уваги результати психологічних досліджень, нейрофізіології, відповідно до яких чітко вимальовувалася картина, що людське мислення – це мислення текстами, або певними образами, що вміщуються в поняття текст.

Важко заперечувати, що друга половина ХХ століття була надзвичайно плідним періодом досліджень з проблем модальності, варто згадати праці В. В. Виноградова, Ю. С. Степанова, В. Г. Гака, Н. Д. Арутюнової, Г. П. Немца, В. М. Русанівського, І. Р. Вихованця, В. М. Бріцина, А. П. Загнітка та ін., у фундаментальних працях яких представлений величезний і надзвичайно цікавий матеріал, що так чи інакше характеризує явище модальності в мові [2; 5; 6; 7; 8; 10; 12; 13; 14; 15; 16; 19; 20; 21]. Проте прийшов час змінити взагалі наукову парадигму досліджень цієї проблеми, і вивчати не окремі її аспекти чи окремі вияви на різних рівнях мовної системи, а показати її універсальний текстотвірний характер. З цією метою ми звернулися до праць видатного лінгвіста професора А. Вежбіцької, яка представила ідею семантичних примітивів (або семантичних експлікацій) у кількох своїх фундаментальних роботах (див.: [31; 32]). На нашу думку, ця ідея може стати методологічною основою нового вивчення модальності і водночас допоможе показати її універсальний характер, що виявляється на всіх рівнях мовної системи і має текстотвірне значення. Іншим відправним пунктом у новому вивченні модальності може стати ідея, висловлена видатним швейцарським ученим Ш. Баллі, який першим у європейській лінгвістиці висунув положення про модальну рамку тексту [3]. Надзвичайно важливою при цьому також є ідея М. Бахтіна про жанри мовлення [4], та теорія мовленнєвих актів, розвинута у працях Дж. Остіна, У. Чейфа [23; 24]. Саме синтез усіх цих ідей дав можливість поіншому характеризувати явище лінгвістичної модальності, яке утримує весь каркас мовної системи, народжується разом з мовою й підлягає еволюційному розвитку разом з нею. Універсальність і всеохопність цієї категорії знаходить своє ви-

раження як в окремих формах, що народжуються в момент народження мови, так і в тих, що є результатом розвитку мовної системи. Першими модальними словами можна вважати сполучники, причому це сполучники сурядності. Адже те, що один тип явищ «об'єктивної» дійсності людина поєднує в мовленні сполучниками *i (та)*, а інші – сполучниками *a, але* вказує на факт певного ставлення мовця як до змісту сказаного, так і до явищ дійсності. Саме через застосування тих, а не інших сполучників ми даємо свою оцінку явищам реальної дійсності. Доречність і дієвість такого синтетичного підходу підтверджується проведеними автором дослідженнями щодо визначення модальних рамок конкретних текстів (див.: [17; 18]).

На сьогоднішній день всі європейські мови, зокрема й українська, перебувають у стані, коли можуть впливати на поведінку носіїв, або навіть визначати цю поведінку. Це певним чином співвідноситься із загальним розвитком технологій у світі: спочатку людина створювала нові машини, а тепер новостворені машини визначають спосіб життя людини. Так само і з мовою: мова довгий час формувалася разом із розвитком людського мислення, а на сьогодні мова пропонує носієві набір модальних рамок, які він може (а інколи – зобов'язаний) використати в конкретній комунікативній ситуації. Відмова від такого використання може призвести до фатальних наслідків процесу комунікації, а стійке несприйняття правил використання модальних рамок мовлення може поставити носія мови за межі не лише своєї соціальної групи, а й за межі соціуму взагалі.

Водночас проведені попередні дослідження виявили необхідність описати соціальні ролі учасників комунікативних актів, які сприймаються у суспільстві людей, що спілкуються, на свідомому і підсвідомому рівнях. Тому *метою* запропонованої статті є дати характеристику соціальних ролей учасників комунікативних ситуацій. Реалізація цієї мети буде вимагати виконання таких *завдань*: дати опис еволюційних процесів у формуванні текстів різного типу; навести соціальні чинники для формування в суспільстві соціальних комунікативних ролей; описати психологічні чинники формування соціальних комунікативних ролей; описати мовленнєві ситуації як чинник, що зумовлює мовленнєву поведінку людини.

Діалог, як первинний, найбільш природний, тип мовлення, звичайно підлягає еволюційному розвитку. Цей розвиток діалогу безпосередньо пов'язаний із еволюцією людського суспільства, з розвитком свідомості мовців-учасників комунікативної ситуації. Зараз важко визначити, коли саме це відбувалося, але точно можна говорити про те, що на певному етапі розвитку людина стала усвідомлювати необхідність диференціювати своє мовлення залежно від комунікативної ситуації. Насправді, функціональні стилі мовлення виникли задовго до появи наукового вчення про це явище. Більше того, саме вчення будувалося на необхідності розрізняти або класифікувати вторинний тип мовлення – мовлення писемне. Усвідомлення ж необхідності диференціювати набір мовних засобів, на нашу думку, з'являється в мисленні людини не лише задовго до появи вторинного типу мовлення – монологу, – а й задовго до появи писемності.

Соціальне розшарування людського суспільства відбувається задовго до появи писемності, відтак, і мовлення люди починають диференціювати з зародженням класового суспільства. На сьогоднішній день ситуація виглядає дещо по-іншому. Мовна система сформувала певні «канонічні» форми, які інколи називають «кліше» (але у вузькому розумінні, маючи на увазі окремі звороти чи словоформи, наприклад: *Дозвольте звернутися; Шановний пане; Зобов'язаний повідомити* тощо). Напевно, сучасний мовець повинен бути ознайомлений із цим набором канонічних форм і знати, в якій комунікативній ситуації і в якій соціальній ролі учасника комунікативної ситуації він може (або зобов'язаний) використати певну форму із запропонованого йому набору. Помилка у виборі форми або по-

милкова оцінка соціальної ролі кожного з учасників комунікативної ситуації суттєвим чином можуть вплинути на результативність (успішність) комунікативного акту і водночас можуть сигналізувати про рівень комунікативної компетенції окремого мовця (поняття комунікативної компетенції в науковий обіг увів Н. Хомський (див.: [22])).

Незнання запропонованих мовою форм або стійке небажання з боку окремого мовця користуватися цими формами призводять до того, що мовець ставить себе поза суспільством або виходить на його маргінес.

Отже, мова протягом довгої історії свого розвитку сформувала набір засобів соціалізації людини. Саме ці мовні засоби соціалізації діють у першу чергу при оцінці соціальної ролі індивіда. У даному випадку важко говорити, що учасники комунікативної ситуації спільно будують модальну рамку висловлення. Мова вже сформувала ці рамки (модальні рамки і є тими мовними кліше, в межах яких діють індивіди, стаючи учасниками комунікативної ситуації), відтак, роль учасників полягає в тому, щоб спільно скласти відповідні «пазли» в єдину картинку, яку ми будемо кваліфікувати як модальну рамку діалогу. Слід зауважити, що мова сформувала величезну кількість таких «картинок»-форм, правила наповнення яких зобов'язаний засвоїти кожен носій мови. Чим більшу кількість таких форм має у своєму арсеналі кожен окремих індивід, тим вищий рівень комунікативної компетенції він має.

Доречним, на нашу думку, буде охарактеризувати умови поведінки мовця як чинник, що впливає на формування соціальної ролі учасників комунікативної ситуації. Вагомими при цьому будуть і результати психологічних досліджень, оскільки людина на лише реагує на певні обставини, безвольно піддаючись їх тискові, як інколи стверджують біхевіористи (див.: [9]), а намагається їх контролювати, відповідати на обставини свідомими діями. Звернемо увагу й на те, що участь свідомості в діях людини не є однаковою. У концепції З. Фрейда психічне життя йде двома напрямками – свідомим і підсвідомим, причому підсвідомий шлях для психічного життя важливіший, оскільки саме він зумовлює поведінку людини (див.: [9]). Якщо навіть вважати, що свідомість є конститутивною характеристикою людської особистості, то мусимо звернути увагу на наявність великої кількості автоматизованих дій, що виконуються як навички. Свідомість необхідна в процесі творення навичкових дій. У той момент, коли вони вже створені, відбуваються самі і некеровані. Тому переважна більшість правил публічного порядку не усвідомлюється повною мірою, а підпорядкування їм відбувається безрефлекторно. Самі правила зауважуються лише тоді, коли їх хтось свідомо перестає дотримуватися, або не може дотримуватися в силу якихось причин. У цьому випадку відбувається маргіналізація індивіда, він виводить себе за межі соціуму, зокрема і мовленнєвою поведінкою, небажанням скористатися однією із рамок, що пропонує йому мова.

Розуміння індивідуальних дій людини – це сприйняття їх за допомогою категорій культури, а також приписування діям станів суспільної свідомості. Соціалізація відбувається через сприйняття системи цінностей, що має статус явища культури, а відтак фільтром, крізь який соціальна група спостерігає дійсність. Процес сприйняття поведінки, зокрема і мовленнєвої, відбувається через такі процедури: 1) усвідомлення психічного стану автора-діяча; 2) визначення спільності поведінки; 3) ідентифікація з позиції автора-діяча або її заперечення.

Майже в кожній ситуації мовленнєвої комунікації виділяються і закріплюються зразки поведінки, які регулюють порядок комунікації: привелі її початку і закінчення, темп, тип модальної рамки діалогу, більш традиційний чи більш індивідуалізований перебіг комунікативної ситуації. Ці зразки можна визначити як

соціальні ролі, що виступають стабілізаторами мовленнєвої поведінки. Саме вони великою мірою визначають її передбачуваність і залежать:

- від тривалості контакту;
- від ступеня офіційності контакту;
- від соціального рангу учасників комунікативної ситуації.

Соціальні ролі учасників комунікативної ситуації можуть бути:

1) тривалими (відбуватися в офіційних контактах з однаковим статусом (директор – директор, учитель – учитель), з неоднаковим статусом (керівник – підлеглий, учитель – учень, священник – віруючий); та у неофіційних контактах з однаковим статусом (батько – мати, брат – сестра) та з неоднаковим статусом (дід – внук, свекруха – невістка, дитина – батьки)).

2) нетривалими (в офіційних контактах з однаковим статусом (у потягу, автобусі, театрі) та з неоднаковим статусом (чиновник – відвідувач установи, продавець – покупець); у неофіційних контактах з однаковим статусом (знайомі, що випадково зустрілися)).

Той факт, що адресат мовлення має можливість поставити себе на місце мовця-діяча, а мовець-діяч може виконувати цілу гаму соціальних ролей (справжніх і вигаданих), відрізняє комунікацію людей від інших самокерованих кібернетичних систем.

У теоретичній рефлексії, яка намагається сприйняти сутність мовленнєвої поведінки, можна виділити дві позиції. За однією із них, мовлення кожної людини є її особистою інвенцією. Відповідно до другої, існують соціальні і психічні зобов'язання, що зумовлюють будь-яку мовленнєву дію. В. Гумбольдт зазначав, що «людина говорить певним чином не тому, що хоче так говорити, а тому, що повинна говорити певним чином» [26].

У першому випадку мовленнєві дії є здатністю вільно керувати висловленням, або умінням приймати і відбивати у мовленні соціальні і мисленнєві зобов'язання.

У другому випадку мовленнєву поведінку можна розтлумачувати як прийняття зобов'язань і свідому їх реалізацію.

На сьогоднішній день можна виділити три основних теоретичних підходи в розв'язанні цих проблем.

Перший теоретичний комплекс пов'язаний концепціями Н. Хомського, який сформулював проблему керованості як найважливішу проблему мовознавства. Керованість, за Н. Хомським [22], є процесом творення безкінечної кількості речень з обмеженою кількістю елементів за допомогою усталеного механізму, який можна визначити. Керованість у такому тлумаченні є виявом свободи з двох причин: а) утворювані речення можуть не залежати від безпосереднього впливу керівника; б) вони не залежать від ситуації, оскільки в абсолютно нових ситуаціях ми можемо створювати речення, які відповідають цим ситуаціям. Водночас це відповідає нашій тезі про те, що певний набір ситуацій мовлення відповідає певному набору модальних рамок, які наповнюються мовцем відповідно до життєвого, а відтак, і мовленнєвого досвіду.

Розвиваючи ідеї Н. Хомського щодо проблеми свободи, М. Кромпець [28, с. 41] пропонує інше тлумачення. Процес комунікації визначається чинниками: а) зміст пізнання; б) свобода інтерпретацій цього змісту; в) вживання знаків мови. Найсуттєвішою ознакою як людського пізнання, так і вживання мовних знаків є воля людини. Саме це визначає, що хочемо пізнати і як хочемо говорити. Тому мова є особистою інвенцією кожної людини. Свобода полягає в тому, що людина або ознайомлюється зі зразками мовленнєвої поведінки (наборами модальних рамок) і вирішує власну мовленнєву поведінку вибудовувати в межах цих зразків

(за рахунок чого відбувається соціалізація індивіда), або відкидає цей набір зразків, таким чином, ставить себе за межі соціуму.

Друга концепція виникає з концепції керованості мови. Її можна пояснити такою закономірністю: людина у своїх мовленнєвих діях є вільною настільки, наскільки сприймає необхідність. Основним теоретиком цього напрямку є Д. Гаймс, творець «етнографії мовлення» і один із найбільших критиків концепції Н. Хомського (див.: [27]). На думку Д. Гаймса, у свідомості мовця вміщено не лише знання про правила творення речень (як цього хоче Н. Хомський), але також знання про способи пристосування речень до різних суспільних ситуацій, тобто модальних рамок, які відповідають тим чи іншим суспільним ситуаціям. Висловлення і ситуації зв'язані правилами відповідності, а набір таких правил становить систему модальних рамок. Тому творенням є будування висловлень, відповідних до суспільних ситуацій. Ця відповідність визначає комунікативну компетенцію, яка є результатом соціалізації; вона є набутою і формується разом із набуттям життєвого досвіду.

З таких же позицій, говорячи про стилі мовлення, виступає Т. Скубалянка (див.: [34; 35]). На її думку, стиль є функціональним різновидом мови (офіційний, риторичний, художній) і відзначається певними сталими ознаками, які можна виділити із набору мовних явищ, і які можна розглядати як «набір детермінантів». Форма такого набору детермінантів, що визначає сутність кожного стилю, більше пов'язана із загальнокультурними умовами (наприклад, у випадку розгляду сутності риторичного стилю до уваги беруться умови розвитку європейської культури і виявляється, що набір детермінантів риторичного стилю в багатьох європейських мовах формується за схожими зразками), ніж з безпосереднім впливом соціальних і ситуативних чинників у межах окремої мовної спільноти. Будування висловлення в межах певного стилю вимагає більшого обсягу знань щодо мовних явищ, які детермінують цей стиль. Знання про це можна назвати стилістичною компетенцією, і вони є знаннями усвідомлюваними, а творення стилістично маркованого тексту є дією цілеспрямованою.

Таким чином, розрізняється стилістична і комунікативна компетенція, яка, на думку Д. Гаймса, є результатом соціалізації, а отже, ефект соціального впливу не завжди усвідомлюється особою. Іншими словами, комунікативна компетенція дається мовцеві, а стилістичну компетенцію він сам свідомо мусить здобувати. Сутність мовленнєвих дій виявляється як свідоме або несвідоме вміння реалізації необхідності.

Третя концепція визначається нами як детерміністична. За нею не людина творить мову, а мова створює спосіб мислення і визначає правила поведінки особистості. Ця концепція закріплена тезою Гердера – Гумбольдта (див.: [25; 26]) і дослідженнями етнолінгвістів. Виявляється вона також у теорії Сепіра – Уорфа, а найвиразніше представлена Б. Бернштайном (див.: [30; 33]).

За теорією Сепіра – Уорфа мова, супроводжуючи людину від народження, формує спосіб сприйняття дійсності. Мислення завжди відбувається в межах певної мови, кожна мова є набором стереотипів і кліше (які ми називаємо модальними рамками). Напрямок розуміння є таким: суспільство створює мову → мова зумовлює спосіб мислення: ми мислимо так, як цього вимагають мовні стереотипи, тобто оперуємо системою модальних рамок, саме вони визначають сприйняття дійсності.

Б. Бернштайн висловлюється саме в такій системі координат. Він стверджує, що і мовний код, і процес його здобуття є детермінованими: соціальна

структура (яка є комплексом символів і їх значень) зумовлює форми суспільних відносин (визначає порядки і розряди значень), а вони, у свою чергу, закріплюються в знаках мовного коду. Учений також зазначає, що «дитина, яка вчиться говорити, тим самим вивчає вимоги, визначені соціальною структурою. Процес навчання перетворює досвід дитини, але сам процес генерується її власними, на перший погляд спонтанними, мовленнєвими актами. За цією концепцією головна роль відводиться переконанню, що оскільки в певних соціальних групах є багато підгруп, то повинно бути багато мовних кодів, які роблять обов'язковими різні типи поведінки.

Відтак можна стверджувати: якщо суспільна ситуація нав'язує спосіб мовленнєвої поведінки, то сутність цієї поведінки полягає в суворому дотриманні правил, визначених суспільною групою. Крайні погляди, незважаючи на свою привабливість, не беруть повною мірою до уваги дійсності, яка засвідчує, що людина у своїй мовленнєвій поведінці є детермінованою і творчою одночасно.

Створюючи текст, мовець повинен реалізувати мовні соціальні ролі, пристосовуючись, таким чином, до розумових можливостей адресата, професійної спеціалізації і позиції, яку він займає в суспільній ієрархії.

Для того щоб висловлення стало комунікативним актом, мовець і адресат повинні об'єднатися психічною готовністю до проведення інтеракції (бажання розмови і зусилля, що доклав мовець при початку інтеракції), а також повинна бути культурна тотожність, визначена спільною системою цінностей, які дозволяють приймати дійсність в однакових інтелектуальних категоріях і приблизно однакових емоціональних категоріях.

Далі наведемо приклади комунікативних ситуацій, учасники яких мають різний соціальний статус щодо один одного, і покажемо, як це впливає на заповнення ними модальних рамок.

Мовленнєві інтеракції з однорідними рангами співрозмовників:

Фрагмент розмови приятелів у студентському гуртожитку (роль постійна (тривала), контакт неофіційний: розмова знайомих):

– *Привіт, старий! Сто років...* ('Я хочу сказати, що радий тебе побачити. → Я знаю (і ти знаєш), що ми давно не бачилися. → Я думаю, що за час, коли ми не бачилися, у твоєму житті відбулося багато подій. → Я думаю, що мені буде цікаво про них дізнатися').

– *Привіт, а що тебе принесло з самого ранку?* ('Я думаю, що ти прийшов до мене не за тим, щоб дізнатися про новини мого життя. → Я думаю, що ти потребуєш від мене якоїсь іншої інформації, яка принесе тобі користь. → Я хочу, щоб ти не приховував своїх справжніх намірів візиту').

– *Ти сам? Шукаю Юрка. Не знаєш, де його можна знайти?* ('Я знаю, що ти живеш не сам, а з Юрком. → Я шукаю, власне, контакту з ним. → Я думаю, що ти можеш мені допомогти у пошуках Юрка').

– *Вийшов удосвіта – напевно, зараз на лекціях* ('Я знаю, що Юрко, якого ти шукаєш, вийшов з кімнати рано. → Я знаю, що Юрко відповідальний у своєму ставленні до навчання. → Я думаю, що Юрко зараз на заняттях').

У даному фрагменті ми спостерігаємо, як два учасники інтеракції досить грамотно щодо своїх ролей наповнюють модальну рамку діалогу.

Мовець, потурбувавши адресата, як форму вибачення застосовує зворот, яким він начебто дає знак, що цікавиться новинами з життя адресата. Адресат, у свою чергу, чітко розуміє, що справжні інтенції мовця полягають у здобуванні інформації іншого змісту. Тому з метою економії часу свого і мовця він уживає

таку конструкцію, яка змушує мовця повернутися до висловлення запиту про інформацію, якої він потребує на даний момент, за якою він звернувся до адресата, без втрати часу на етикетні звороти спілкування з метою викликати позитивне ставлення до себе з боку адресата.

Фрагмент розмови двох незнайомих осіб в автобусі (роль нетривала, контакт офіційний: розмова незнайомих):

– *Але й тягнемоя.* ('Я хочу почати розмову, але сумніваюся в тому, до кого з присутніх і в якій формі звернутися').

– *Повільно їде, бо слизько. Мені краще пізніше доїхати, але безпечніше. А ви до самого Донецька?* ('Я зрозумів ваш запит на спілкування. → Я думаю, що спілкування зі мною може вам чимось допомогти, особливо, якщо це стосується мого місця проживання – Донецька. → Я готовий вислухати вас').

– *Ні, я їду далі. У Донецьку треба пересідати, але не знаю, чи встигну?* ('Я подорожую далі, за межі місця вашого проживання, Донецька, але в Донецьку я потребуватиму допомоги. → Я шукаю того, хто може і захоче допомогти в Донецьку, якого я не знаю').

– *А ви спитайте водія, може, доїде вчасно. А як ні, то, може, скаже, як дохати далі.* ('Я думав, що ви потребуєте від мене лише якусь інформацію. → Я бачу (розумію), що вам треба надати й допомогу іншого характеру. → Я не буду вам надавати цієї допомоги. → Я думаю, що ви можете пошукати допомоги в когось іншого').

Виявляється, що обидві ролі, які реалізуються в ситуації однакових (рівних) рангів співрозмовників, відзначаються протиставними ознаками.

Мовленнєві інтеракції з нерівнорядними рангами співрозмовників:

Фрагмент розмови керівника з підлеглим (роль постійна (тривала), офіційний контакт, службова розмова):

– *Але повернемося до справи. Така ситуація не може продовжуватися. Ви візьмете машину, візьмете п'ятеро людей і негайно привезете. Це треба зробити сьогодні. Ви за це відповідаєте.* ('Я незадоволений ситуацією, що склалася. → Я хочу, щоб вона була виправлена. → Я даю вам можливість (створюю умови), щоб виправити ситуацію. → Якщо ви цього не зробите, то будете покарані. → Я можу вас покарати, тому що маю право санкції щодо вас, і я знаю, що ви це також знаєте').

– *Я поїду, зроблю, що можна, але...* ('Я знаю, що повинен докласти зусиль до виправлення ситуації. → Я сумніваюся, що до кінця зможу все зробити').

– *Я не хочу чути ніяких «але», вважаю, що справу вирішено...* ('Я знаю, що виконання мого завдання може стати під загрозою. → Я вимагаю докласти максимум зусиль до виконання завдання. → Я знаю, що маю право вимагати беззастережного виконання завдання').

Фрагмент розмови з адміністратором готелю (роль тимчасова (нетривала), контакт офіційний, розмова в ситуації організації послуг):

– *Вибачте, будь ласка. Я хотів би зарезервувати номер* ('Я хочу, щоб ви надали мені послугу. → Я знаю, що можу висловити своє бажання. → Я знаю, що ви за службовими обов'язками повинні докласти зусиль до реалізації мого бажання').

– *На коли?* ('Я готовий(-а) надати вам послугу, про яку ви запитуєте. → Я повинен(-а) знати час надання послуг').

– *З 18 на 19 червня, це, по-моєму, з четверга на п'ятницю.* ('Я хочу оселитися у вашому готелі з 18 на 19 червня').

– Мені шкода. Усі номери зайняті. (‘Я знаю, що ми не зможемо виконати ваше бажання.→ Я знаю, що це неможливо з об’єктивних обставин’).

– Але, може, ви щось знайдете. Я дуже прошу. Мені треба бути в цей час у Києві. (‘Я хочу, щоб ви ретельніше поставилися до своєї роботи в наданні послуг.→ Я повинен бути в Києві у зазначений період, тому звертаюся з проханням уважно перевірити зайнятість номерів у вашому готелі’).

– Мені шкода... (‘Я доклала(-в) усіх можливих зусиль, але моя інформація про відсутність вільних номерів у потрібний для вас час точна’).

– А, може, хоча б місце в якомусь номері на дві особи? (‘Я знаю, що для мене необхідність перебування в Києві у зазначений період настільки важлива, що я готовий навіть на незручний для себе варіант поселення.→ Я хочу, щоб ви розглянули цей незручний для мене варіант’).

– Немає нічого. Пошукайте в іншому готелі. (‘Я знаю, що нічим не зможу вам допомогти.→ Я знаю, що в місті є інші готелі.→ Я знаю, що ви повинні звернутися до іншого готелю’).

У даному випадку ми можемо спостерігати, як відбувається у процесі мовлення коригування щодо модальної рамки діалогу. Спочатку мовець виступає з позиції особи, що може вимагати виконання певних дій від адресата. Але після того, як адресат повідомляє про негативний для мовця результат дій, мовець переключається на другий варіант модальної рамки, коли мовець виступає прохачем.

Подальші дослідження у цій галузі, за нашим переконанням, дадуть можливість підтвердити тезу про те, що модальність має виразний егоцентричний характер, з одного боку, і в такому разі важко говорити про наявність так званої об’єктивної модальності, з іншого боку. Таким чином, сучасна лінгвістика постає перед необхідністю нового опису мовної системи, якій ми даємо робочу назву «модальна граматика».

Бібліографічні посилання

1. Аристотель Сочинения в 4-х томах / Аристотель. – Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – С. 645–680.
2. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 338 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
4. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 444 с.
5. Брицын В. М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке / В. М. Брицын. – К. : Наук. думка, 1990. – 320 с.
6. Будагов Р. А. Человек и его язык / Р. А. Будагов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 262 с.
7. Виноградов В. В. Избранные труды / В. В. Виноградов // Исследования по русской грамматике. – М. : Наука, 1972. – 559 с.
8. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
9. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собрание сочинений. – Т. 2. – М. : Педагогика, 1982. – 504 с.
10. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Языки рус. культуры, 1998. – 763 с.
11. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 397 с.
12. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
13. Звегинцев В. А. Проблема знаковости языка. Материалы к курсам языкознания / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1956. – 34 с.
14. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.

15. **Мельчук И. А.** Опыт теории лингвистических моделей «Смысл – текст». Семантика, синтаксис / И. А. Мельчук. – М. : Наука, 1974. – 314 с.
16. **Мельчук И. А.** К принципам описания означаемых (о лингвистической семантике) / И. А. Мельчук // Принципы и методы семантических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 201–217.
17. **Мозгунов В.** Особливості вияву категорії модальності в епістолярному жанрі мовлення / В. Мозгунов // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – Вип. 17. – С. 231–236.
18. **Мозгунов В.** Модальність предикатів дозволу: спроба експлікації / В. Мозгунов // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – Вип. 20. – С. 164–171.
19. **Немец Г. П.** Семантико-синтаксические средства выражения модальности в русском языке / Г. П. Немец. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1989. – 144 с.
20. **Немец Г. П.** Грамматические средства выражения модальности в русском языке / Г. П. Немец. – Х. : Око, 1991. – 176 с.
21. **Степанов Ю. С.** В трехмерном пространстве языка: семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1985. – 335 с.
22. **Хомский Н.** Язык и мышление / Н. Хомский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 126 с.
23. **Чейф У.** Значение и структура языка / У. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 482 с.
24. **Austin J.** How to Do Things with Words / J. Austin. – Oxford, 1962. – 167 p.
25. **Herder J. G.** Sprachphilosophische Schriften / J. G. Herder // Verlag von Felix Meiner. – Hamburg, 1960. – P. 132–164.
26. **Humboldt W. von.** Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts / W. von Humboldt // Gesammelte Schriften. – Т. 1. – Berlin, 1907. – P. 112–145.
27. **Hymes D.** Sociolinguistics and the Ethnography of Speaking / D. Hymes // Język i społeczeństwo. – Warszawa. – S. 41–82.
28. **Krapiec M. A.** Język a świat realny / M. A. Krapiec. – Lublin : KUL, 1985. – 143 s.
29. **Lyons J.** Semantics II / J. Lyons. – London, 1977. – 307 p.
30. **Whorf B. L.** Science and Linguistics / B. L. Whorf // Language, Thought and Reality. – Massachusetts Institute of Technology. – Massachusetts, 1957. – 327 p.
31. **Wierzbicka A.** The Semantics of Grammar / A. Wierzbicka. – Amsterdam–Philadelphia, 1988. – 257 p.
32. **Wierzbicka A.** Semantic Primitives and Lexical Universals / A. Wierzbicka // Quaderni di semantica 19. – 1989. – 1. – P. 103–121.
33. **Sapir E.** The Status of Linguistics as a Science / E. Sapir // Selected Writings of Eduard Sapir. – California : University of California Press, 1951. – P. 160–166.
34. **Skubalanka T.** O ekspresywności języka / T. Skubalanka // Annales UMCS, Sectio F. – 1972. – S. 123–135.
35. **Skubalanka T.** Założenia analizy stylistycznej / T. Skubalanka // Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa / red. H. Markiewicz, J. Sławiński. – Kraków. – S. 250–273.

Надійшла до редколегії 28.02.13